

Araştırmacı Habib Kalaç

Diyaret İşleri Başkanlığı.
Presidency of Religious Affairs.
Ankara, TÜRKİYE
hkalac30@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-7800-2610>
<https://ror.org/007x4cq57>

Fahreddin er-Râzî'nin İbn Mes'ûd Kırâatine Yaklaşımı*

Fakhr-al-Din al-Râzî's Approach to the Qira'at of Ibn Mas'ûd

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:
Araştırma Makalesi / Research Article
Geliş Tarihi / Date Received: 26 Ocak 2024 / 26 January 2024
Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Haziran 2024 / 16 June 2024
Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran 2024 / 30 June 2024
Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf | Citation

Kalaç, Habib. "Fahreddin er-Râzî'nin İbn Mes'ûd Kırâatine Yaklaşımı".
Darulhadis İslami Araştırmalar Dergisi 6
(Haziran 2024), 83-98.

Değerlendirme | Peer-Review

İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Double anonymized - Two External

İntihal | Plagiarism

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır.
İntihal tespit edilmemiştir.
*This article has been scanned by Turnitin.
No plagiarism detected.*

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Habib KALAÇ).

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır.
Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.
Yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir.

Etik Bildirim | Complaints

darulhadis@karatekin.edu.tr

Yayıncı | Published by

Çankırı Karatekin Üniversitesi Darülhadis İslam Araştırmaları Merkezi
Çankırı Karatekin University Darulhadis Islamic Studies Center

Finansman | Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

***Bu makale, 9-30 Haziran 2023 tarihlerinde Türkiye Tefsir Akademisyenleri Platformu bünyesinde düzenlenen İmam Taberî Proje Çalıştay'ında sunulan tebliğden üretilmiştir.**

This article is based on the paper presented at the Imam Tabari Project Workshop organized by the Turkish Tafsir Scholars Platform on June 9-30, 2023.

Öz

İslâm düşünce geleneğinde, âlimlerin çabaları neticesinde farklı alanlarda eserler ortaya konulmuştur. Bu kişilerden biri, yetiştiği çevrede ün yapmış olan âlimlerden istifade etme yoluna giden er-Râzî'dir (öl. 606/1210). Âlimler içinde önemli bir yeri bulunan Râzî, Eş'arî ekolünün güçlü simalarından biridir. Râzî yaşadığı dönemde, tefsîr, kelim, fıkıh usulü, mantık, tıp, astronomi gibi alanlarda yaptığı çalışmalarla adından söz ettirecek şekilde çevresini etkileyerek, velut bir yapıya sahip olduğunu göstermiştir. O, çevresindeki gelişmelerden habersiz kalmayıp, ilmî bağlamda cereyan eden olayları tefsîre konu edinmek suretiyle ortaya koymuştur. Genel olarak bakıldığında tefsîrinde âyetlerin açıklamaları yanında birçok farklı konuya ışık tuttuğu görülmektedir. Edindiğimiz tespitler bağlamında, Râzî birçok eser yazmış olmakla beraber pek çok çalışmada şerh niteliğinde ürün vermiştir. Tefsîrle iç içe farklı konuları mezceden Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* adlı tefsîrinde kırâatlere dair yoğun bir mesai harcamıştır. Müellif bu eserde âyetlerin açıklanmasında kırâat vecihlerinden istifade etmiştir. Buradan hareketle kurrâya ait okuyuş vecihlerinin tamamını inceleme yerine, şâz kategorisinde değerlendirilen İbn Mes'ûd kırâatleri tercih edilmiştir. Zira bahsi geçen kırâatler, tefsîr, fıkıh, Arap dili vb. alanlarda kullanılmaktadır. Bu çalışmanın temel gayesi, sahâbe arasında özellikle fıkıh ve kırâatlerde öne çıkan İbn Mes'ûd kırâatine yönelik Râzî'nin yöntem ve keyfiyetini ortaya koymaktır.

Anahtar kelimeler: Kırâat, Tefsîr, Râzî, Mefâtihu'l-Gayb, İbn Mes'ûd, Şâz Kırâat.

Fakhr-al-Din al-Râzî's Approach to the Qira'at of Ibn Mas'ûd

Abstract

In the tradition of Islamic thought, works have been produced in different fields as a result of efforts of many scholars. One of these figures is Abu Abdillâh Fakhr al-dîn Muhammed b. Omar b. Huseyin al Râzî al-Taberistânî (d. 606/1210), who entered the way of benefitting from the other scholars who became famous in the region in which he was grew up. Râzî, who occupies an important place in Islamic Sciences hierarchy and is also one of the mighty figures of Ash'ari school. Râzî showed that he had a prolific nature by influencing his environment in a way that made a name for him with his studies in the fields such as exegesis, theology, Islamic Jurisprudence, logic, medicine and astronomy during his lifetime. He did not remain unaware of the developments around him, and revealed the events taking place in the scientific context by using them as the subject of exegesis. To speak Generally, it can be seen that he mentions about many different issues in his exegesis, as well as the explanations of the verses, and sheds light on many different issues in the process of exegesis. In the context of the findings we obtained, it was seen that Râzî, in addition to writing many works, produced annotations in many works. Râzî, who combined different subjects with exegesis, studied many hours on qira'ats in his exegesis, *Mefâtîh al-gayb*. In this work, the author benefited from qira'at aspects in explaining the verses. From this point of view, instead of examining all the qira'at forms of the Qur'an by reciter, the qira'ats of İbn Mas'ûd, evaluated as shaz, were preferred to be examined. Because the before mentioned qira'ats are used in the fields such as exegesis, Islamic Jurisprudence, Arabic language etc.. The main purpose of this study is to reveal the method and quality of the qira'at of İbn Mas'ûd, who stands out among the companions, especially in Islamic Jurisprudence and qira'at, on the basis of the approach in Râzî's method and nature.

Keywords: Qira'at, Exegesis, Râzî, Mefâtîl al-Gayb, İbn Mas'ûd, Shâz Qira'at.

Giriş

Asıl adı Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî olan Râzî, İbnû'l-Hatîb ya da İbn Hatîbü'r-Rey şeklinde isimlendirilmişse de daha çok Ebû Abdillâh künyesiyle meşhur olmuştur. (544/1149) yılında Rey şehrinde doğan Râzî ilk eğitimini babasından aldıktan sonra dönemin önemli âlimlerinden Muhyî's-sünne lakabıyla tanınan Begavî'nin (öl. 516/1122) yanında yetişmiştir.¹ Şerî ilimlerdeki mahareti ve tıp alanındaki bilgisinin yanı sıra edebiyat, Arap ve Fars şiirlerinde de öne çıkan müellif aynı zamanda üç yüzden fazla öğrenci ve fakih yetiştirerek ilim

Bu makale, 9-30 Haziran 2023 tarihlerinde Türkiye Tefsîr Akademisyenleri Platformu bünyesinde düzenlenen İmam Taberî Proje Çalıştayı'nda sunulan tebliğden üretilmiştir.

¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dımaşkî Zehebî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 2003), 13/137.

yelpazesindeki yerini almıştır. Semeresi olan eserleri² ve yetiştirdiği öğrencileri nazara alınarak “Fahreddîn” şeklinde anılması ulema arasındaki konumunu göstermektedir.³ Birçok ilim ve kültür merkezini dolaşan Râzî, en son Harizm’de iken burada yoğun bir şekilde faaliyetlerde bulunan Mu'tezili âlimlerle yaptığı tartışmalar neticesinde tekrar Rey şehrine dönme kararı almıştır. Burada bir süre kaldıktan sonra ilmî yolculuk mahiyetinde Serahs’a oradan da Buhara’ya geçerek buradaki âlimlerle ilmi münazaralarda bulunmuştur. VI. yüzyılın büyük düşünürlerinden biri olarak addedilen Râzî, daha sonra Herat’a yerleşerek ömrünün sonuna kadar burada kalmıştır.⁴ Râzî, usul ve fûru alanında Şâfiî mezhebinin yöntemini benimsemişken,⁵ nasların zâhirine göre hüküm vermede kendi usulünü; itikâdî konularda ise Eş'ariyye'nin kelâm sistemini savunmuştur. Bununla birlikte ilim yelpazesinde daha çok tefsîr ve kelimada öne çıkmıştır.⁶ Râzî'nin yaşadığı zaman ve ortam Müslümanların siyasi, içtimai, ilmî ve itikâdî açıdan kritik bir zaman dilimi olarak addedilir. Zira bahsi geçen bu dönem haclı seferlerinin Müslüman topraklarında ve özellikle Şâm'da yoğunlaştığı bir dönemdir.⁷

Genel olarak fıkıh, usul, kelam, felsefe, tıp, tefsîr, hadis, şiir vb. ilimlerde adından söz ettiren Râzî, tefsîrinde geçen kırâat vecihleriyle alakalı farklı gerekçelerle tevcihe gitmiştir. İşte müellifin *Mefâtîhu'l-ğayb*'ı bağlamında, çoğu müfessîrin ilgisini çeken İbn Mes'ûd kırâatlerini incelemeye çalışacağız. Zira Râzî bu kırâatleri işlemiş ve bazı kriterler açısından eleştirmiştir. Onun genel yöntemine bakıldığında aşağıda da görüleceği üzere tefsîrine konu edindiği kırâat vecihlerini anlam, irab, fikhî hükümler açısından değerlendirerek, nahiv, tefsîr ve fıkıh uleması için zengin bir malzeme sunduğu görülecektir. Râzî'nin bu yöntemi tefsîrini önemli bir konuma taşımıştır. Bu inceleme yapılırken çalışmanın çerçevesi genişletilmeden örnekler bağlamında İbn Mes'ûd'un kırâat vecihleri müellifin yaklaşımı doğrultusunda ortaya konulacaktır. Ayrıca İbn Mes'ûd kırâatini ele alan bazı çalışmalar yapıldığını ifade etmek faydalı olacaktır.⁸

1. Râzî'nin İbn Mes'ûd Kırâatine Yaklaşımı

Râzî'nin İbn Mes'ûd kırâatine ilişkin ele aldığı konuları üç başlık halinde ele aldık: Birincisi, İbn Mes'ûd'un âyetin anlaşılmasında ortaya koyduğu kırâat vecihleri ikincisi, dilin temel yapısının yansıtılması üçüncüsü, kırâatlerin fıkhî hüküm istinbatında icra ettiği önem ve fonksiyondur. Çalışmanın sınırları düşünüldüğünde bahsi geçen üç başlığı ana hatlarıyla ihata etmek mümkün değildir. Zira buradaki temel amaç, bu tür kırâatleri alt başlıklar halinde gösterebilmektir. Şöyle ki bahsi geçen kırâatlere tefsîr cihetiyle bakıldığında, tefsîr yönünün ağır bastığı görülmekte, öte

² *el-Muhaşşal, el-Meâlibü'l-âliye, Kitâbü'l-erba'în, Esâsü't-takdîs, el-Me'âlim, levâmi'u'l-beyyînât, İşmetü'l-enbiyâ, Mefâtîhu'l-ğayb* gibi kaynaklar tarafından kendisine iki yüze yakın eser ismi atfedilmiştir. Yusuf Şevki Yavuz, "RÂZÎ", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995), 12/89-95.

³ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-İrbilî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mimmâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-ayân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1978), 4/349.

⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4/219.

⁵ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/384.

⁶ Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî İbn Haldûn, *Tarihu İbn Haldûn*, thk. Ebû Suheyb el-Kermi (Ürdün: Beytu'l-Efkar, ts.), 3/1083.

⁷ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Kavî (Kahire: Dâru Ehyai Kütübü'l-Arap, 1918), 5/138.

⁸ Bunları şu şekilde sıralamak mümkündür: Cemil Küçük, “*Abdullah İbn Mes'ûd ve Kırâati*”, İsmail Cerrahoğlu, “*Abdullah İbn-i Mesud ve Tefsirdeki Yeri*”, Mehmet Öztürk, “*Abdullah İbn-i Mesud'un İslam Hukuku ve Haneî Mezhebinin Teşekkül Sürecine Etkisi*”, Davut Şahin, “*Taberî Tefsiri Örneğinde Abdullah İbn Mes'ûd'un Âyet Açıklamaları*” gibi birkaç eser ismi zikredilebilir. Bu çalışmalarda genel olarak İbn Mes'ûd'un kırâat vecihleri tefsîr, fıkıh vb. alanlarda meselelerin açıklanmasında kullanılmıştır. Bu haliyle alanda çalışma yapanların önünü aydınlatmaktadır. Ancak öbür taraftan baktığımızda bu kırâatlerin şâz kategorisinde ele alınması neticesinde eleştiriyi maruz kaldığı görülecektir.

yandan gramer, fıkıh vb. şekilde bakıldığında ise zikredilen alanları yansıttığı hissedilmektedir. Bundan dolayı meselenin zikredilen üç başlıkla sınırlandırılması, konunun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. İşte ele alacağımız bu başlık altında Râzî'nin bu kırâati işleyiş tarzı üzerinde durulacaktır.

1.1. İbn Mes'ûd Kırâatini Tefsîrde Kullanımı

Sahâbîler bilmedikleri meseleleri Hz. Peygamber'e sormuşlardır. Aynı şekilde tâbîin de sahâbeye danışarak âyetler hakkında anlamadıkları kısımları öğrenmeye çalışmışlardır. İbn Mes'ûd da kırâatlerine danışılan,⁹ özel bir Kur'ân Mushaf'ı edinen, farklı çıkışlarıyla kendisinden sözedilen,¹⁰ tefsîr ve fıkıh alanında ön plana çıkan şahsiyetlerdendir.¹¹ Râzî, tefsîrinde âyetleri fikhî, belâgi, gramer ve tefsîr gibi farklı şekillerde detaylı ve doyurucu bir şekilde ele almaktadır. İsmi geçen sahâbînin tefsîre ilişkin icra ettiği kırâat vechinin anlam üzerindeki etkisine bakılacak olursa şu âyet örnek gösterilebilir: *لَتَرْكَبُنَّ طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ* “Şüphesiz sizler binip binip tabakadan tabakaya (halden hale) geçeceksiniz.”¹² Râzî, İbn Mes'ûd kırâati bağlamında altı çizili kısmı nasb (fetha) ve ref (zamme) şeklinde iki farklı açıdan örneklerle ele alır. Birinci örnekte aynı sûrede geçen *يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ* ifadesinden hareketle hitabın¹³ insan cinsinin tamamına yönelik olması hasebiyle ref ile okunduğuna dikkat çeker. Râzî burada yöntem olarak âyeti, aynı âyetin farklı kırâat vechiyle ortaya koyar. Daha sonra insan kavramına bedel olarak nefis kelimesini kastedip, meseleye nahiv cihetiyle yaklaşır. Bununla birlikte kelimenin müennes halini göz önünde bulundurup *لَتَرْكَبُنَّ* şeklinde altı çizili ibarenin *يَا أَيُّهَا النَّفْسُ* (*ey nefis!*) biçimindeki hitabı yanında, *لَتَرْكَبُنَّ* (*insan binip binip...*) haliyle gaib siga ile okuma imkânına da değinir.¹⁴ İkinci örnekte ise *الطَّبَقُ* kelimesinin anlam incelikleri üzerinde durarak ifadenin “başkasına uyum gösteren şey”, “toprağın ya da örtünün bir şeyi örtmesi” yahut anlaşma sağlanmasını göstermek için de aynı şekilde ifadenin “mutabakat” anlamında olduğunu söyler. Daha sonra âyette geçen *طَبَقًا عَنْ طَبَقٍ* ifadesine yönelerek, halden sonra tekrar yeni bir hale geçecek insanın sürekli bir değişim ve dönüşüm (*tekâmül*) durumunda olduğunu ifade eder. Ayrıca düşüncesini pekiştirme adına *طَبَقٍ* ifadesinin cemi hali olan *طَبَقَاتٍ* şekli üzerinden hareketle, insanın sürekli bir değişim halinde olduğunu kavratmak için “durumlardan durumlara geçersiniz” yaklaşımıyla insandaki sürekli değişime dikkat çeker. Zira ifadenin tekil kullanılması, bir şeyin başlayıp bitmesi anlamında iken, çoğul anlamda ise sürekli bir hal değişimi içinde olmayı gerektirmektedir. O, bunu yaparken sürekli olan deveran döngüsünün varlığını ölüm ve sonrasında meydana gelecek olan kıyamet ile somutlaştırarak, ölümden sonraki değişikliğin sürekliliğine değinir.¹⁵ Yani insan doğumuyla başladığı hayat serüveninde durum değişikliğine tabi olduğu gibi ölüm sonrasında da aynı değişime tabi olur. Râzî, *لَتَرْكَبُنَّ* şeklindeki kırâat vechinin farklı okunması neticesinde meydana gelen anlam değişimlerini yansıtmıştır.

⁹ Şemsüddin b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Takribu'n-neşr fi kiraati'l-aşr*, thk. İbrâhim Atve (Kahire: y.y., 1961); Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib Kayravânî, *et-Tebşira fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Muhammed Gavs en-Nedvî (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1982); Abdurrahman b. Muhammed İbn Zencele, *Hüccetu'l-kırâat*, thk. Said Afgânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1997), vd. İbn Mes'ûd'a ait kırâatlerin işlendiği eserler olarak zikredilebilir.

¹⁰ Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as Sicistânî, *Kitâbü'l-Mesâhif*, thk. Muhibbuddin Abdussübhan Vaiz (Katar: Vezaretu'l-Evkaf, 1995), 1/189.

¹¹ Necati Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'limi* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora, 1981), 21.

¹² el-İnşikâk 84/19.

¹³ el-İnşikâk 84/6.

¹⁴ Ebû Abdillâh Fahrüddin Muhammed b. Ömer b. Hüseyin Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981), 31/110.

¹⁵ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/110.

Râzî buradaki açıklamalarından sonra müfessîrlerin yukarıda değinilen kırâat vecihleri hakkındaki yaklaşımlarına temas eder. Bu vecihler dört farklı şekilde gerçekleşmektedir: Bunların ilki, لَيُرَكَّبَنَّ şeklindeki kırâat olup “Şüphesiz sizler binip binip tabakadan tabakaya (halden hale, durumlardan durumlara, konumlardan konumlara, kendilerine hükmedilen cennet veya cehennemdeki yerleri belli olacak şekilde) geçirileceksiniz” mealinde hitap tüm insanları şamildir. Bu durum insanın nutfe halinden beşerilik durumuna çıkması, ölmesi, berzah âlemine girmesi ve sonrasını kapsayacak şekilde sürekli bir hareket halinde olmasını gerektirir.¹⁶ İkincisi, âyetin aynı biçimde لَيُرَكَّبَنَّ okunması neticesinde, ölümden sonraki durumu inkâr etmeleri üzerine insanların âhirette sıkıntı ve şiddet adına durumdan duruma sürüklenecikleri şeklinde yorumlar. Üçüncüsü, لَيُرَكَّبَنَّ kırâatine binaen insanların dünya hayatında yaptıkları fiilleri karşılığında durumlarında değişiklik olabileceğine ışık tutmak için dünyada bazı insanların durumları zahiren güzel görüldüğü halde (kitabı sol tarafından verilenler) âhirette hal değişikliği anlamında tepe taklak olmalarıdır şeklindeki yaklaşımıdır. Yine aynı minvalde dünyada durumu iyi olmayanların (kitabı sağ tarafından verilenler) âhirette daha güzel bir hal değişikliği ile karşılaşacaklarını söyleyerek durum değişikliğine değinir. Aynı bağlamda لَيُرَكَّبَنَّ vechine göre, Râzî'nin Dördüncü tespitine gelince sizden öncekiler, peygamberliği ve kıyameti inkâr ettikleri gibi siz de inkâr edip yollarına uyacaksınız (bineceksiniz) anlamında ötre ile okunmasıyla âyetin bu şekilde anlam kazandığına değinerek fetha ile okuyanların kırâat vecihlerini tahlil eder.¹⁷

Râzî'nin tefsîrinde dikkat çeken ayrıntılardan biri zaman zaman âyetleri açıklamada farklı sahâbe kırâatlerine yer vermesinin gözden kaçmadığıdır. Buna bir örnek verilecek olursa yukarıda verdiğimiz âyeti, fetha ile okuyanlar arasında Râzî'nin, İbn Mes'ûd'la birlikte Hz. Ömer ve İbn Abbas'ın isimlerini de anmasıdır. Bu kırâati takip edenler لَيُرَكَّبَنَّ şeklinde “ب” harfinin harekesini fetha ile okumuşlardır. Bu, kelimenin harekesinde ve anlamında farklı yorum yapmaya götürmektedir.¹⁸ Ayet bahsi geçen kırâat vechiyle, “Sen ey Muhammed durumdan duruma, halden hale, konumdan konuma gireceksin” şeklinde anlam kazanmıştır.¹⁹ Râzî, fetha ile okunan kırâat vechini iki farklı yönden ele alır: Bunların ilkinde hitap sadece Hz. Peygamber'e münhasır olup, onun tekrardan dirilmeyi tekzip eden müşriklere karşı muzaffer olmasıdır. Diğer taraftan Hz. Peygamber'in Miraç gecesinde semaya yükseltilerek burada meleklerin yaptığı tazimi ve melekûtu görmesi, göğün yedi tabakası arasında dolaşması yahut “Ey Muhammed! (miraç gecesinde) sen Rabbine derece derece, mertebe mertebe yakın olacaksın” anlamında olacağını söyler. Râzî, bunu İbn Mes'ûd kırâatiyle ortaya koyar.²⁰ Diğer vecih ise kıyamet günü gökyüzünde meydana gelecek fiziki değişimdir. Daha sonra İbn Mes'ûd kırâati bağlamında semadaki fiziki değişime dikkatleri çekmek üzere إِذَا السَّمَاءُ انشَقَّتْ “Gök yarıldığı zaman,”²¹ âyetini referans alır. Râzî, buradaki anlam değişimine değinme gayesiyle, İbn Mes'ûd'dan bu şekilde mervidir, diyerek kırâatin işaret ettiği asıl şeyin insan halindeki değişim yerine, semadaki fiziki değişim olacağına kanıt sunar. O, daha sonra bir durumdan bir duruma intikal etme işlemini göstermek için âyette geçen عَنِّ edatının bir şeyden geçme ve sıyrılmaya anlamı veren بَعْدَ edatıyla benzerlik taşıdığını söyleyerek, meseleyi nihai sonuca ulaştırır.²²

¹⁶ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31/110-111.

¹⁷ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31/110-112.

¹⁸ Şemsüddin b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*, thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, ts.), 2/398.

¹⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001), 24/250-251.

²⁰ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31/111.

²¹ el-İnşikâk 84/1.

²² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 31/112.

Görüldüğü üzere Râzî İbn Mes'ûd kırâatini âyetin anlamını tespit etme mahiyetinde görmüş ve değerlendirmiştir. Bununla birlikte dikkatlerden kaçmayan hususlardan biri de Râzî'nin İbn Mes'ûd kırâatının yanı sıra Hz. Ömer ve İbn Abbas'ın kırâat vecihlerini zikrederek meseleyi pekiştirip anlaşılır kılma çabasıdır.

1.2. İbn Mes'ûd Kırâatini İ'rabta Kullanımı

Sahâbe kırâatlerinin etki ettiği alanlardan biri Arap dili olmuştur. Zira dilin kural ve kaidelerini temellendirmede sahâbe telaffuzları bu kapsamdaki ölçütlerden biri olarak sayılmıştır. Şöyle ki sahâbîler farklı Arap lehçeleri ile konuşmaktaydı. Bu durum düşünüldüğünde lehçeler arasında da bazı telaffuz farklılıkları mevcut idi. Bununla birlikte sahâbenin muhtelif yerlerde bulunmaları, vefatları vb. etkenler düşünüldüğünde sonraki zaman dilimlerinde belli bir bölgeyle sınırlı olan kırâatlerin geniş alanlara dağılması anlam ve i'rab noktasında birtakım farklılıkların meydana gelmesini tetiklemiştir.²³ Çünkü dildeki farklı telaffuzların bunun en bariz göstergesi olmuştur. İşte buradan hareketle dil uleması konuşulan farklı Arap lehçeleri içerisinde i'rabta etki eden salim vecihleri tespit etme yoluna gitmişlerdir.²⁴ Bu âlimlerden biri de Râzî'dir. Tefsîrdeki yöntemine bakıldığında Râzî'nin de âyetlerin i'rabında bir hayli çaba gösterdiği görülmektedir. Dil konusundaki çalışmalarıyla da öne çıkan müellif âyetlerin i'rabı hususunda diyalektik özelliklerden istifade etme yanında İbn Mes'ûd'un kırâat vecihlerine karşı kayıtsız kalmamıştır. Râzî, meseleye açıklık getirmesi bağlamında i'rabla ilgili aşağıdaki âyeti örnek getirir. *“Onun size: Melekleri ve Peygamberleri ilahlar edinmiş emretmesi de düşünülemez”*²⁵ şeklindeki âyette altı çizili kısım ile alakalı sahâbenin kırâatine binaen farklı i'rab vecihleri ortaya çıkmıştır. Âyeti birkaç mesele bağlamında inceleyen müfessir, evvela Âsım,²⁶ Hamza ve İbn Âmir'in²⁷ kırâat vechi olan ibaredeki “ر” harfini fetha ile buna karşılık diğer kurrânın ise ötre şeklinde okuduklarına değinir.²⁸ Râzî, dil kaideleri ölçüğünde kırâate yaklaşım sergileyip fetha üzere okunan vechin, bir önceki âyette geçen *يَقُولُ* kısmına atfedilerek okunmasında sıkıntı teşkil etmeyeceğini söyler. Bu kabulü ile Râzî iki türlü yaklaşımın ortaya çıktığını gösterir. İlk yaklaşımda ifadede geçen *لَ* edatı zait sayılması durumunda *مَا كَانَ لِبَشَرٍ* kısmı için olumsuzluk anlamında tekit fonksiyonu üstlenmişken, ikincisinde ise *لَ* edatı zait sayılmadan asli anlamında kullanılmıştır. Öte yandan kurrânın diğer kısmının ibareyi ötre üzere okumaları neticesinde Râzî, bu durumda cümlenin kendisinden önceki kısım ile i'rab ve anlamını keserek, *لَ* edatının müste'nefe (kendinden öncekiyle anlam açısından bağlı olan cümledir)²⁹ olması gerektiğini ifade eder. Ayrıca düşüncesini pekiştirme adına cümlenin öncesiyle herhangi bir yönüyle bağlı olmadığını göstermek için, her ne kadar bu düşüncesine itirazlar yapılmışsa da³⁰ o, ısrarlı bir şekilde İbn Mes'ûd kırâati olan *وَلَنْ يَأْمُرَكُمْ* ibaresinde geçen *وَلَنْ* edatını referans gösterir.³¹

²³ Tetik, *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'limi*, 25-30.

²⁴ Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, thk. Abdullah Muhammed ed-Derîvîş (Dimaşk: Mektebetü'l-Hidaye, 2004), 2/371.

²⁵ Âl-i İmran 3/80.

²⁶ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr Ahmed Yûsuf Necâtî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1955), 1/245.

²⁷ Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'î'l-Azim*, thk. Ali Ahmed Abdalbaki (Kahire: 2000), 3/99.

²⁸ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 8/124.

²⁹ Ebû Alî el-Hasan İbn Abdilğaffar Fârisî, *el-Hüccetü li'l-kurrâ'i's-seb'a*, thk. Alî Muhammed Mu'avvid Adil Ahmed (Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-İlim, 1971), 5/252.

³⁰ Ferrâ', *Meâni'l-Kur'ân*, 1/245.

³¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 8/125-126.

Görüldüğü üzere müellif, fiilin başına İbn Mes'ûd kırâati olan لَنْ edatı getirildiğinde kendisinden önceki cümleden i'rab ve anlam noktasında bağlantısını kaybetmesi neticesinde yeni cümlenin öncesiyle bağımsız olması gerektiğini savunur. Zira cümlede geçen لَا edatı لَنْ edatının yerine geçince kendinden sonraki kısmın merfu olmasını gerektirir. Râzî böylece dil kaideleri çerçevesinde açıklamalar yaparak İbn Mes'ûd kırâatiyle düşüncesini dil ekseninde temellendirmeye çalışmıştır.

1.3. Fikhî hükümlerin İstinbatında İbn Mes'ûd Kırâatinden Faydalanması

Kırâatlerin etki ettiği alanlardan biri de fikhî meselelerin hüküm istinbatında fonksiyon icra edebilmesidir. Öyle ki Kur'ân kırâatleri farklı vecihleriyle iyi bir şekilde öğrenilip özümsemedikçe fıkıhtaki hüküm istinbatında sağlıklı sonuçlara varmak mümkün olmayabilir. Zira bu doğrultuda birtakım uyarıların yapıldığı kaynakların verdiği nakillerde görülmektedir.³² Bu etkiyi görme adına müfessirin *Mefâtîhu'l-gayb* adlı eserinde İbn Mes'ûd'a ait kırâat vecihleriyle alakalı fikhî alandaki yaklaşımını görmeye çalışalım. Nitekim ilmî birçok alanda yetkinliğine şahit olunan müellif, fikhî hükümlerde de derin analizler yapmıştır. Buradaki yaklaşımını tespit etmek için aşağıdaki ilgili başlık altında geçen âyet örnek olarak verilebilir.

1.3.1. Oruç Kefaretiyle İlgili Hüküm

Bazı fikhî meselelerde âlimler arasında tartışma yaşanmıştır. Bunlardan biri de hacda tutulmayan oruçların daha sonra kazasının keyfiyeti hakkındadır. Buna dair farklı görüşlerin ortaya çıktığını kaynaklar haber vermektedir.³³ Meseleye ilişkin ulema arasında tartışmaya sebep olan âyet, *فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ ثَلَاثَةِ أَيَّامٍ* "Kim (bu imkânı) bulamazsa onun keffareti üç gün oruç tutmaktır"³⁴ kesitidir. Zira İbn Mes'ûd âyeti, *مُتَّابِعَاتٌ* şeklinde okumuştur. Ayrıca müdrec³⁵ mesabesinde olan bu kırâat vechi Übey b. Ka'b'ın (öl. 33/654) Mushaf'ında yazılı olduğu yönünde nakiller³⁶ yapılmışsa da *مُتَّابِعَاتٌ* ifadesinin bazı kaynaklar tarafından şâz³⁷ kategorisinde değerlendirildiği gözden kaçmamıştır.³⁸ Râzî, şâz olarak addedilen kırâati mezheplerin yaklaşımı bağlamında ele almıştır.

Râzî, hüküm istinbatıyla ilgili âyette geçen altı çizili kısımla alakalı mezheplerin görüşlerine temas etmiştir. Buna göre, Şâfiî mezhebinin konuyla ilgili görüşü şöyledir: Kişi dilerse orucunu peş peşe veya ayrı günlerde tutabilir. Râzî buraya dikkat çekerek, muhatabın muhayyer bırakıldığını ifade eder. Buna karşılık Hanefi mezhebinin görüşü de şöyledir: Hanefiler bu orucu vacip kabul etmektedirler. Onların bu kabulü, orucun peş peşe tutulmasını gerekli kılmaktadır. Râzî, Hanefilerin bu noktadaki ısrarının ana kaynağı olarak İbn Mes'ûd'a atfedilen kırâat vechini

³² Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Alî Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hancî 2001), 2/357.

³³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/94; Habip Kalaç, *Sahâbenin Kıraatı ve Kaynaklık Değeri* (Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 256.

³⁴ el-Mâide 5/89.

³⁵ Murat Akkuş, *Mennâ Halîl Kattân'ın Mebâhis Fî'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmi Açısından Değerlendirilmesi* ilâhiyât Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmi, (Doktora, 2019), 239. Ayrıca bk. Hadis çeşitlerinden müdrece benzerliği bulunmaktadır. Tefsîr gayesiyle ziyade kılınan kırâatlerden sayılmıştır. Abdurrahman Çetin, *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kıraatlar* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2010), 235.

³⁶ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil Nehhâs, *Meân'i-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Muhammed Alî es-Sâbûnî (Mekke: Cami'âtu Ümmi'l-Kurâ, 1409), 2/354.

³⁷ Senedi sahih olan, Arap gramerine ve Hz. Osman Mushaf'larının yazısına uygun bulunan kırâatlerdir. Ancak tevâtür derecesine ulaşmamıştır. Bedruddin Muhammed b. Abdullah Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhim (Kahire: Mektebetü Dâri't-Turas, 1984), 1/430. Burada kastedilen, şâz kırâattir.

³⁸ Ebû Bekr Osman b. Muhammed Dimyati, *İanetu't-talibin ala helli elfazi fethi'l-mu'in* (Dâru'l-Fikir, 1997), 4/367; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *el-Üm* (Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1990), 2/119.

işaret eder.³⁹ Nitekim Ebû Hanife'nin bu konuda ahad haber mesabesinde bulunan kırâat vecihleriyle amel ettiğine dair kaynaklarımız tarafından bilgiler rivayet edilmektedir.⁴⁰ Aynı minvalde Ramazan ayında tutulması gereken farz orucun hastalık veya yolculuk nedeniyle kazasının peş peşe mi yoksa ayrı mı tutulması gerektiği üzerinde yapılan farklı kırâat vecihleri bağlamında birtakım fikhî sonuçlar ortaya çıkmıştır.⁴¹ Zira özellikle Hanefi usul âlimleri, oruçların kazasıyla ilgili peş peşe tutulması hususunda şâz kırâate meyletmişlerdir. Öyle ki Hanefi usul âlimleri yemin kefaretinde İbn Mes'ûd'un bahse konu olan kırâatinin şöhret derecesine ulaşması sebebiyle farklı bir yaklaşım sergilemişlerdir. Bununla birlikte Ramazan ayında tutulamayan ve Übey b. Ka'b'a nispet edilen مُتَّبِعَاتٌ örneğindeki kırâat vechinde ise çok fazla müteşeddît davranmayarak meselenin kapsamını sınırlı tuttukları anlaşılmaktadır. Öte yandan usul ilminde önemli bir yeri olan et-Teftâzanî (öl. 792/1390), şâz kırâatlerin ahad yolla gelip, mütevatir bir senedle bize rivayet edilmediklerini söylemekle, ilgili kırâat vecihlerine temkinli yaklaşılması yönünde uyarılarda bulunmuştur. Ayrıca Teftâzani, İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'ın Mushaflarındaki kırâatin bu şekilde olduklarını somut örneklerle refere etmek suretiyle ihtiyatlı davranılmasının gerekliliğine dikkatleri çekmiştir.⁴² Râzî'nin mütevatir kırâatlerin yanında ahad ile rivayet edilmiş kırâatlere çok fazla teveccüh etmediği görülmektedir.

Burada dikkatlerden kaçmayan önemli hususlardan biri Râzî'nin İbn Mes'ûd kırâatiyle aynı görüşte olmadığıdır. Zira müellif bu kırâati şâz olarak değerlendirmiştir. Ayrıca müfesssîrin ifadelerinde, sahâbeden İbn Mes'ûd ve Übey b. Ka'b'a atfedilen kırâat vechinin mütevatir derecesinde bulunmaması hasebiyle eleştirdiği görülmektedir. Çünkü Râzî'ye göre, Kur'âniyeti sabit olan kırâat vecihlerinin tamamı seb'a ve aşere kurrâsı tarafından benimsenmiştir. Ayrıca sahih kırâatler, kaynaklar tarafından sağlam bir sened ile Hz. Peygamber'e isnad edilmiştir. Dahası bu tür kırâat vecihlerine cevaz verilmesi neticesinde, bir nevi tevatüren rivayet edilmeyen kırâatlerin Kur'ân'da var oldukları izlenimi verilmiş olacaktır. Bunun neticesinde Şîa' ve aşırıya kaçan düşünce sahiplerine kapı aralanmış olur; yani Kur'âniyeti sabit olan kırâatler hakkında şüphe uyandıracak için Kur'ân ve kırâatlerini savunma düşüncesiyle bu tür kırâat vecihlerine temkinli yaklaşmıştır.⁴³ Dolayısıyla Râzî'nin bu haklı mülahazaları neticesinde, sahâbeye isnad edilmiş olsalar bile sahih bir senedle temellendirilmediği sürece bu tür kırâat vecihlerinin ihtiyat prensibi bağlamında ele alınması gerektiği kanaatindeyiz.

1.3.2. Miras Meselesiyle İlgili Hüküm

İslâm dini hayatın gerekli alanlarında düzenlemeler yapmıştır. Bunlardan biri de kadın ve onunla ilişkili düzenlemelerdir. Burada Râzî'nin, İbn Mes'ûd kırâati bağlamında cahiliye örfünde kocasının ölmesinden sonra kadının ölen eşinin akrabaları tarafından bir eşya gibi mirasa dâhil edilmesi ele alınacaktır. Zira İslâm hukuku ile cahiliye döneminde insanların uğradığı birçok haksızlık lağvedilip, kişiye özlük hakları bağlamında gereken hukukî düzenlemeler sağlanarak toplum arasındaki dengesizlikler kaldırılmıştır.⁴⁴ Çünkü Yüce Şâri' cahiliye insanının kocası ölen

³⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 12/82-83.

⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 2006), 1/47.

⁴¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/94.

⁴² Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Horâsânî Teftâzânî, *et-Telvih ale't-tevdih*, thk. Zekeriya Omeyrat (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlim, ts.), 1/37.

⁴³ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 12/83-84.

⁴⁴ Ebû'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd Nesefî, *Medârikü't-tenzil ve hakâ'iku't-te'vil*, thk. Yûsuf Alî Bedevî (Beyrut: Dâru'l-Kelime'ti't-Tayyib, 1998), 1/343; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Halebî Semîn, *ed-Dürrü'l-masûn fi 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*, thk. Ahmet Muhammed Harrâd (y.y., ts.), 1/1665; Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve irâbüh*, thk. Abdulcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1988), 2/30.

kadın hakkındaki uygulamaların yanlışlığına değinerek cereyan eden zulmün izale edilmesini istemiştir.⁴⁵

Râzî, konuyla ilintili, مَا أَتَيْتُمُوهُنَّ لَتَذْهَبُوا بِبَعْضِ مَا أَتَيْتُمُوهُنَّ، *“Ey iman edenler! Kadınlara zorla mirasçı olmanız size helal değildir. Kendilerine verdiklerinizin bir kısmını onlardan geri almak için onları sıkıştırmayın...”*⁴⁶ âyetini ele alarak İbn Mes’ûd kırâati bağlamında âyette geçen altı çizili her iki kavramın farklı okunmaları neticesinde iki türlü yaklaşım sergiler. İlk mana; bir erkeğin ölmesi durumunda akrabalarının, bıraktığı mal ile birlikte adamın karısına da varis olması ve geride kalan bu kadına mehir vermeksizin nikâhlarına alma hakkına sahip olmaları şeklindedir. İkinci anlam ise, ölen adamın akrabaları, kadının alacağı mirası vermeyip kadının ölmesiyle, bu mirasın kocanın akrabaları tarafından pay edilmesi şeklinde naklederek, Arap cahiliye döneminin sosyo-kültürel açıdan durumunu ele almasıdır.⁴⁷

Kaynakların verdiği bilgi doğrultusunda âyette geçen iki kavramla alakalı İbn Abbas, İkrime (öl. 105/723), Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Ebû Meclez’den (öl. [?]) yapılan nakle göre bu durumdaki bir kadın ölen erkeğin bir akrabası tarafından nikâhlanır veya ölen adamın akrabası olmayan başkasıyla evlendirilir yahut evlenmekten men edilirdi. İşte bu düşünceden hareketle, kadın sıradan bir meta gibi mirasa dâhil edilerek, kadın üzerinde birtakım farklı tasarruflarda bulunulmuştur.⁴⁸ Zemahşeri (öl. 538/1144) de konuyla ilgili kadının meta gibi zorla alınmasının onlar için ağır bir durum olduğuna değinmiştir.⁴⁹ Ayrıca âyette görüleceği üzere كَرِهًا ifadesiyle alakalı Hamza ve Kisâî, ك harfini ötreyle, diğer kurrâ ise fetha ile okumuşlardır.⁵⁰ İbn Abbas, ötre ile okunan veche göre kelimenin, meşakkat şeklinde anlam kazandığını,⁵¹ fetha ile okunması şeklinde ise icbari bir durumun yaşandığına değinip, iki farklı yaklaşım sergilemiştir.⁵² Bununla beraber İbn Abbas’ın burada الكَرِهُ şeklindeki ibareye, “insanın tasarrufundaki kendi fiili” şeklinde anlam yüklediği görülmektedir.⁵³ Râzî bu bilgilere ek olarak meseleyi biraz daha detaylandırır. Şöyle ki كَرِهًا ifadesini Hamza ve Kisâî burada olduğu gibi (et-Tevbe 9/53; el-Ahkâf 46/15) ötre ile (كَرِهًا) okumuşlardır. Âsım (öl. 127/745) ve İbn Âmir (öl. 118/736) (el-Ahkâf 46/15) aynı ifadeyi burada ötre, diğer yerleri ise fetha ile okumuşlardır. Buna karşılık Nâfi (öl. 169/785), Ebû Amr (öl. 154/771) ve İbn Kesir (öl. 120/738) tümünü fetha ile okumuşlardır. Ayrıca Râzî, “Kisâî’nin buradaki yaklaşımlar aynı anlama gelen iki farklı lehçedir” şeklindeki düşüncesini aktarmıştır. Ferrâ (öl. 207/822) da İbn Abbas’ın açıklamalarına benzer yaklaşım sergilemiştir.⁵⁴ Müfessir, âyette geçen وَلَا تَغْضُلُوهُنَّ ifadesinin İbn Mes’ûd’un kırâat vechinde masdariye olan “أَنَّ” edatı olduğunu ve bunun neticesinde وَلَا أَنْ تَغْضُلُوهُنَّ şeklinde okunduğuna dikkat çeker. Bu doğrultuda

⁴⁵ Mirasın konu olduğu âyetler bk. el-Enfâl 8/72,75; el-Bakara 2/180; en-Nisâ 4/7,8,11,12.

⁴⁶ en-Nisâ 4/19.

⁴⁷ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 10/9-12.

⁴⁸ Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Baḥrû’l-muḥîṭ*, thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlim, 1993), 4/82; Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelüsî İbn Atiyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz fi tefsîri’l-kitâbi’l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlim, 2001), 2/93.

⁴⁹ Ebû’l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an ḥakā’iki ğavâmi’i’t-tenzîl ve ‘uyûni’l-eḳâvîl fi vüçûhi’t-te’vîl*, thk. Adil Esmer Abdulmevcûd Alî Muhammed Mu’avvid (Riyad: Mektebetü’l-Ablikan, 1998), 1/392.

⁵⁰ İbn Zencele, *Hüccetu’l-kırâat*, 195-196.

⁵¹ Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî Ebû Hâtîm, *Tefsîrû’l-Ḳur’âni’l-azîm müsneḍen ‘ani’r-Resûl ve’s-şahâbe ve’t-tâbi’in*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: el-Mektebetü’l-Arabîyyetü’s-Suûdiyye, 1997), 3/903.

⁵² Said b. Muhammed Ebû Osman es-Serkustî Kurtubî, *Kitabü’l-Ef’al*, thk. Hüseyin Muhammed Şeref (Kahire: Dâru’s-Şa’bi, 1975), 2/157.

⁵³ Muhammed Habeş, *el-Kıraatu’l-mütevatiretu ve eseruha fi’r-resmi’l-Kur’an ve’l-ahkami’s-şeriyye* (Dımaşk: Dâru’l-Fikir, 1999), 289.

⁵⁴ Râzî, *Mefâtîhu’l-ğayb*, 10/10-11.

ifadenin masdar olarak okunması neticesinde وَلَا أَنْ تَعْضُلُوهُنَّ kesiti kendisinden önce gelen يَا أَيُّهَا كَرِهَاتَا وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ ifadesinin kendisinden önce geçen أَنْ تَرْتُوا النَّسَاءَ كَرِهَاتَا kısmındaki nehiy edat olan “لا” harfine atfedilmesi neticesinde لَا أَنْ تَرْتُوا biçiminde cezm olarak okunduğunu söylemekle farklı okuyuşa temas eder. Bu şekilde وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ ifadesinin mahalliyle alakalı biri İbn Mes'ûd'un kırâati olan fetha diğeri ise, cezm edici haliyle iki farklı görüş ortaya çıkmıştır. Bu iki farklı kırâat vechi bağlamında Râzî, âyette geçen وَلَا تَعْضُلُوهُنَّ ifadesinden hareketle sıkıştırma anlamında kullanılan kavramı masdar şeklinde alarak kadının hapsedilip, kendisine verilen malların zorla alınması şeklinde yorumlamıştır.⁵⁵

1.3.3. İlâ Meselesiyle İlgili Hüküm

İlâ kavramı, sözlükte yemin çeşitlerinden biri olarak kullanılıyorken, istilahi olarak ise kocanın, adak veya herhangi bir şarta bağlayarak eşiyle cinsel ilişkide bulunmayı kendisine yasaklaması şeklinde tanımlanmaktadır.⁵⁶ Ayrıca ilâ meselesinin İslâm öncesi Arap cahiliye toplumunda boşama konusunda zihar gibi kullanıldığı bilinmektedir. Dönemin genel kanısı çerçevesinde bu yöntem cinsel ilişkiden daha çok kadını kontrol ve baskı altında tutma aracı olarak uygulanmıştır.⁵⁷ Konuyla ilgili Râzî, İbn Mes'ûd'un مِنْ نِسَائِهِمْ şeklindeki kırâat vechi bağlamında, لِّلَّذِينَ يُؤْتُونَ مِنْ نِسَائِهِمْ تَرْتُصُ أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ “Eşlerine yaklaşmamağa yemin edenler için dört ay bekleme süresi vardır.”⁵⁸ âyetini örnek getirir. Altı çizili kısımla alakalı kurrâ arasında birtakım farklı kırâat vecihleri icra edilmiştir. Bu kısa bilgilendirmeden sonra müellifin yaklaşımına geçebiliriz.

Râzî, يُؤْتُونَ kavramını dil iştikakı bağlamında ele alarak, kelimenin الحلف، القسم، اليمين şeklinde üç farklı lehçe halinde telaffuzunun yapılmasıyla aynı anlamda kullanıldığına değinir. Kavramın sözlük anlamına temas ettikten sonra fikhî istilahta ise erkeğin karısıyla cimada bulunmayacağına dair yemin etmesi anlamında olduğunu ifade eder. Şöyle ki ilâ ifadesinin cima anlamında olduğunu göstermek için âyette kısaltmaya gidildiğini ifade etmek suretiyle مِنْ نِسَائِهِمْ altı çizili ifadeyi tefsîr mahiyetinde derc etmesi, asıl maksadı ortaya koyma adına kayda değerdir. Râzî'nin verdiği bilgilere bakıldığında İbn Mes'ûd, âyette geçen يُؤْتُونَ kısmını مِنْ نِسَائِهِمْ şeklinde mazi sigâ ile okumuşken, İbn Abbas ise يُؤْتُونَ kelimesini يُقْسِمُونَ biçiminde okumuştur.⁵⁹ Aslında müfessîrin yukarıda ifade ettiği gibi iki ifade de yemin anlamında olup, İbn Abbas muzari, İbn Mes'ûd ise mazi kalıp ile okumuştur. Buradaki farklı yaklaşımlar çerçevesinde kırâatlerin müradifleriyle okunması, aslında birbirini nakzetmeden aynı anlamı yansıtmaya gayesiyle icra edilmiştir. Râzî ayrıca مِنْ نِسَائِهِمْ ifadesinde geçen مِنْ harfi cerrinin عَلَى harfi cerriyeye tebdil edilmesi gerektiği halde bu değişikliğin yapılmamasını iki şekilde izah eder: Bunların ilki, erkeklerin eşleri hususunda dört ay beklemeleri anlamında تَرْتُصُ السَّنَى تَرْتُصَا altı çizili ifadeye bekleme anlamına gelen الانتظار anlamıdır. İkincisi ise erkeklerin eşlerinden uzaklaşmaları anlamına gelecek şekildeki yorumudur. Zemahşeri de İbn Mes'ûd ve İbn Abbas kırâatlerini aktararak مِنْ نِسَائِهِمْ kısmında bulunan مِنْ harfi cerrinin aslında عَلَى نِسَائِهِمْ şeklinde olması gerektiğini ifade etmiştir. Öte yandan أَلَا fiilinin عَلَى harfi cerriyeye geçişli yapıldığı gerekçesini ileri

⁵⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 10/12.

⁵⁶ Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed Serahsî, *el-Mebsûṭ*, Mustafa Cevat Akşit (ed.), sad. Komisyon (İstanbul: Gümüşev, 2008), 7/28; Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nisâbü'rî Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsiri'l-Kur'ân*, thk. Ebu Muhammed b. Aşur (Beyrut: Dâru'l-Hayai't-Turasi'l-Arap, 2002), 2/168

⁵⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî Mâveridî, *Tefsîrü'l-Kur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)* (<http://www.altafsir.com>, ts.), 1/288.

⁵⁸ el-Bakara 2/226.

⁵⁹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 6/86.

sürüp, على harfi cerri yerine مِنْ harfi cerrinin kullanılıp, asıl maksadın kadınlardan uzaklaşma isteğinin olması gerektiğini söylemiştir.⁶⁰

Ahkâm âyetlerinin değerlendirilmesinde kırâatlerin, alanda söz sahibi kişiler üzerinde büyük bir etkisinin olduğu söylenebilir. Söz gelimi aralarında İbn Mes'ûd, İbn Abbas, Hz. Ali (öl. 40/661), İbn Ömer, İbnü'l-Hanefiyye (öl. 81/700), Ebû Bekr b. Abdurrahman (öl. 53/673), Ebû Seleme (öl. 94/712-13), Saîd b. Müseyyeb (öl. 94/713), Salim b. Abdillâh (öl. 106/725), Kabise b. Süeyb (öl. [?]), Mesrûk (öl. 63/683 [?]), Muhammed b. Sîrîn (öl. 110/729), Sa'id b. Cübeyr (öl. 94/713 [?]), Mekhûl (öl. 112/730), İbn Şübrûme (öl. 144/761) gibi geniş bir sahâbî ve fakih grubuna göre, dört ay geçtikten sonra cinsel ilişki ve hâkimin boşamasına gerek kalmadan kadın kocasından boşanmış olur.⁶¹ Buna karşılık, Hz. Ömer (öl. 23/644), Hz. Osman (öl. 35/656), Ebû'd-Derda (öl. 32/652 [?]), Süleyman b. Yesar (öl. 107/725) gibi birçok kişi de dört ay tamamlandıktan sonra îlâ yapan kişinin durumunda değişiklik olmayacağı, aksine bu durumda bekleyeceği ve neticede bاین talakın gerçekleştiğini ifade etmişlerdir.⁶² Ayrıca kişinin îlâ yapıp yapmadığını anlamak için fakihler kendi aralarında birtakım kaideler geliştirmişlerdir.⁶³ Buradan hareketle Râzî, İbn Mes'ûd'un فَاءُ فَيَهِنُ biçimindeki kırâatıyla mezheplerin îlâ hakkındaki yaklaşımlarını ortaya koyar. Şöyle ki İmam Malik (öl. 179/795), İmam Şâfiî (öl. 204/820) ve İmam Hanbel (öl. 241/855) sahâbeden yapılan nakilleri temel almak suretiyle, dört ay bittikten sonra îlâ yapan kişi ya bekler ya da hanımını boşar şeklindeki görüşü savunmuşlardır. Ebû Hanife bu konuda kişinin îlâ yapmış olmasını, dört ay ve üstünde bir süre için hanımıyla cinsel ilişkiye girmeyeceğine dair kişinin yemin etme şartını ileri sürmüştür. İmam Malik, İmam Şâfiî ve İmam Hanbel ise, dört ay ve üstü bir zaman diliminde, cinsel ilişki şartını ileri sürmeden îlânın gerçekleştiğini savunmuşlardır. Bu görüşler doğrultusunda sahâbîler arasında meydana gelmiş ihtilaflar fukahanın hüküm istinbatında aynı şekilde ihtilafa neden olmuştur. Müellif bu açıklamaları yaptıktan sonra îlâ yapmakla kadının kocasından boşanmayacağını söyleyenlerin düşüncelerini benimsemiştir. Bununla beraber Ebû Hanife'nin karısına îlâ yapan kişi, müddet bitiminden sonra dönüş yapmadığı takdirde hanımından bاین talak ile boşanmıştır⁶⁴ düşüncesinin, İbn Mes'ûd'a atfedilen فَاءُ فَيَهِنُ ifadesinde altı çizili kısmın şâz kırâat bağlamında tefsîr mahiyetinde yazılmış müdrec bir ibare olması gerekçesiyle kabul görmesinin zor bir ihtimal olacağını söylemiştir. Nitekim hacda tutulmayan oruç meselesinde İbn Mes'ûd'a atfedilen kırâatin şâz olduğu yönündeki duruşunu, bu meselede de göstermiştir.⁶⁵

1.3.4. Muhâlea Meselesiyle İlgili Hüküm

İslâm dininde neslin devamı için evlilik meşru ve tavsiye edilen bir durum olarak görülmüştür. Buna mukabil talak ise yürümeyecek evlilikler için alternatif bir çözüm olarak sunulmuştur. Bununla beraber Kur'ân ve sünnette talakın meşru bir işlem olduğu ve bu durumda

⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/226.

⁶¹ Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî İbnu'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr fi 'ilmi't-tefsîr* (Beyrut: Mektebetü'l-İslâm, 1983), 1/197.

⁶² Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' Begavî, *Me'âlimü't-tenzil* (Riyad: Dâru Tayyibe, ts.), 2/197.

⁶³ Ebû Hafs Ömer b. Ali b. Adil el-Hanbeli ed-Dimaşki en-Numani Siracuddin, *el-Babu fi ulumi'l-kitap*, thk. Ali Muhammed Muavvid Adil Ahmed Abdulmevcud (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1998), 4/106.

⁶⁴ Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sadık Kamhâvî (Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-'Arap, ts.), 1/50.

⁶⁵ Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 6/86-91; Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs Şâfiî, *Ahkâmü'l-Kur'ân* (ts.), 148; Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts.), 17/288.

tarafının nasıl hareket etmeleri gerektiği belirtilmiştir.⁶⁶ Râzî, konuyla ilgili farklı kırâatler bağlamında okunan *وَلَا يَجِلُّ لَكُمْ أَنْ تَأْخُذُوا مِمَّا آتَيْنَاهُمْ شَيْئًا إِلَّا أَنْ يَخَافَا أَلَّا يُقِيمَا حُدُودَ اللَّهِ* (Evlilikte) tarafların Allah'ın belirlediği ölçüleri koruyamama endişeleri dışında kadınlara verdiklerinizden (boşanma esnasında) bir şeyi geri almanız sizin için helal olmaz...⁶⁷ âyetini örnek alır. Altı çizili kısmı kurrâ imamlardan Hamza, Ebû Cafer (öl. 130/747-48) ve Yakub'un (öl. 205/821), *إِلَّا أَنْ يَخَافَا* şeklinde meçhul sigâ kalıbında zammeyle *فَإِنْ خِفْتُمْ* biçiminde benimsediklerini aktarır. Ancak *فَإِنْ خِفْتُمْ* ibaresini malum sigâ ile; *إِلَّا أَنْ يَخَافَا* ibaresini ise meçhul sigâ ile okumaları bu iki kelime arasında bir uyumsuzluk açığa çıkarır.⁶⁸ Öte yandan diğer kurrâ ibareyi *إِلَّا أَنْ يَخَافَا* şeklinde malum sigâ ile okumuştur. Bu kırâate göre âyet manası "karı ile kocanın, Allah'ın koyduğu sınırları aşmaktan korkmaları" şeklinde anlaşılmaktadır.⁶⁹ Konuyla ilgili Râzî'nin verdiği bilgi doğrultusunda, İbn Mes'ûd Mushaf'ında *إِلَّا أَنْ يَخَافَا* ibaresinin, *إِلَّا أَنْ يَخَافُوا* şeklinde yazılı olduğunu aktarmaktadır.⁷⁰

Râzî, âyetin farklı okunuşunu aktardıktan sonra kadınlı erkeğin evlilik hayatında anlaşamaması durumunda gerçekleşecek ayrılık neticesinde mehir mesabesinde alınacak bedelin ve burada ayrılığın nasıl ve kimler tarafından gerçekleşeceği özetler.⁷¹ Ayrıca meselenin anlaşılması için âyetin sebebi nüzulü aşağıda aktarıldığı gibi sahâbeden Sabit b. Kays ile eşi arasında geçen anlaşmazlık nedeniyle olduğunu rivayet eder. Şöyle ki Cemile bint Abdillâh, Hz. Peygamber'e gelerek eşi arasındaki problemi aktarıp, ikisi hakkında karar vermesini talep etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber'in Cemile'ye, "bahçen karşılığında eşinden boşanmak ister misin?" Sorusuna evet, cevabını alınca bu sefer de orada bulunan Sabit'e "eşinden bahçesini al ve boşa dedi" şeklinde hadisini aktarmakla problemin çözüme dikkat çeker. Olay bu şekilde gerçekleşmişken müfessir, *أَلَّا يُقِيمَا* ibaresinden hareketle, kadına mehir olarak verilen eşyanın alınması hususunda söz sahiplerinin karı-koca ya da ileri gelenlerle beraber hâkimlerin olmasında bir sakınca görmez. Râzî, daha sonra buradaki boşanmanın ister erkek ister kadın tarafından gerçekleşmiş olsun karşılıklı bir korkuya maruz kalmadıkça muhâleaya konu olan ayrılığın gerçekleşmeyeceğini söyler. Ayrıca *إِلَّا أَنْ يَخَافَا* ibaresinin meçhul okunmasıyla ilgili Zemahşeri'nin yaklaşımını aktararak,⁷² İbn Mes'ûd'un meçhul sigâ kırâat vechini referans gösterir. Bu durumda anlaşmazlığa düşen çiftler arasındaki tefrik işleminin, yönetici ya da kâdiya gidilmesiyle çözüleceğini söyleyenlere delil teşkil etmektedir. Râzî de İbn Mes'ûd'un *إِلَّا أَنْ يَخَافُوا* şeklindeki kırâat vechini benimseyerek boşamanın çiftlerin uhdesinde olmasını söylemiştir.⁷³ Mezhepler arasında kadınlı erkeğin anlaşamaması durumunda iki tarafın zarar görmemeleri adına sunulan bu yöntem, fikhî bağlamda mezheplerin farklı görüşler üretmesine sebebiyet vermiştir. Râzî de aynı bağlamda müctehid âlimler arasında ihtilafa sebep olan bu hüküm noktasında İbn Mes'ûd'un da içinde bulunduğu kırâat vechiyle düşüncesini açıklamıştır.

⁶⁶ el-Bakara 2/228. Ayrıca muhâle ile ilgili geniş bilgi için bk. fıkhîta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eden fikhî bir kavramdır. Serahsî, *el-Mebsûṭ*, 6/259-350. Ayrıca bk. Yunus Yalçın, Erdem, Mehmet, "Cessâs'ın Kiraat Anlayışı ve Kiraatlerle Fikhî İstinbat Yönteminin Tespiti", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku* 2/9 (2022/2), (Erişim 10 Mayıs 2024), 500-507.

⁶⁷ el-Bakara 2/229.

⁶⁸ Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hüccce fi'l-kırâ'âti's-seb'a*, thk. Abdulali Salim Mükerrrem (Beyrut: Dâru's-Şuruk, 1979), 97.

⁶⁹ Ebû Hafs Ömer b. Abdirrahmân es-Sehmî İbn Muhaysin, *el-Kiraatu ve eseruha fi ulumi'l-Arabiyye* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezher, 1984), 1/339.

⁷⁰ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 6/109.

⁷¹ Serahsî, *el-Mebsûṭ*, 6/93-104.

⁷² Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 1/446.

⁷³ Râzî, *Mefâtiḥu'l-ğayb*, 6/106-110.

1.3.5. Had Cezalarında İbn Mes'ûd Kırâatlerinden Faydalanması

Allah hakkı olarak yerine getirilmesi gerekli olan, miktar ve keyfiyeti bizzat Şâri' tarafından nass ile belirtilmiş cezaî müeyyideler şeklinde tanımlanan hadler,⁷⁴ İslâm fıkhiinde geniş bir alanı kapsamı⁷⁵ ve konumuzun sınırlarını zorlayacağı düşüncesiyle burada sadece hırsızlık yapan kişilere uygulanan ceza işlenecektir.

1.3.5.1. Hırsızlık Cezasıyla İlgili Hüküm

İnsanlık tarihinde uzun bir geçmişi olan hırsızlık suçunun toplumlar arasında nasıl tecziye edildiği hususu açık bir şekilde bilinmemektedir. Bunun yanında insanlar bireysel yaşamdan toplumsal yaşama geçmekle, bu suça karşılık bazı cezai müeyyideler geliştirmişlerdir.⁷⁶ İşte müellif de bu meseleyi inceleyerek ortaya çıkan fikhî cezaların keyfiyetini, İbn Mes'ûd'un *أَيْمَانُهُمَا* şeklindeki kırâatıyla aşağıdaki âyeti örnek getirerek tartışmıştır.

وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ فَاقْطَعُوا أَيْدِيَهُمَا جَزَاءً بِمَا كَسَبَا نَكَالًا مِنَ اللَّهِ وَاللَّهُ عَزِيزٌ حَكِيمٌ "Yaptıklarına bir karşılık ve Allah'tan caydırıcı bir müeyyide olmak üzere hırsız erkek ile hırsız kadının ellerini kesin. Allah mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir."⁷⁷ Râzî, âyette geçen altı çizili ifadelerle ilişkin birtakım kırâat farklılıklarının varlığına dikkat çekerek, konunun nahiv uleması nezdindeki yansımalarına değinir. Şöyle ki, Ahfeş (öl. 292/904)⁷⁸ ve Sibeveyh (öl. 180/796) âyeti ibtida mahalli üzere ötre ile okumayı tercih etmişlerdir. Zira bu durumda haber hafzedildiği için *فَأَقْطَعُوا* kelimesinin başındaki "ف" harfinden dolayı *فَأَقْطَعُوا* kısmı haber olmaya uygun düşmemektedir. Öte yandan nahiv ulemasından Ferrâ ise zamme ve fetha vecihlerine ruhsat vermekle beraber, zamme şeklini daha uygun görmüştür. Çünkü *وَالسَّارِقُ وَالسَّارِقَةُ* ifadelerinde geçen "ال" harflerini mevsûle (الذي) anlamında sayarak haberin başına "ف"nın gelmesini caiz görmüştür. Bu doğrultuda ibarenin fetha üzere okunması, hırsızlık yapan erkek ve hırsızlık yapan kadın anlamında, ötre okunması ile sirket işini yapan herkesi kapsar manasını kazanmaktadır. Müfessir bu iki farklı değerlendirme neticesinde Zeccâc'ın (öl. 311/923) zamme vechini tercih etmiş olmasından hareketle, tercihe şayan ve muteber olan yaklaşımın zamme ile okunan vecih olacağı yönündeki düşüncesini dile getirir.⁷⁹ Sibeveyh buradaki ifadeyi her ne kadar ötre ile okumuşsa da nasb kırâatini, Arap dili kaideleri çerçevesinde daha evla bulmuştur.⁸⁰ Râzî, Sibeveyh'in nasb kırâatini tercih etmesini uygun bulmayarak, bunun Hz. Peygamber'den tevatüren nakledilmiş olan Kur'ân kırâatine aykırı olması nedeniyle reddetmiştir.

Râzî, âyette geçen *أَيْدِيَهُمَا* kısmıyla alakalı değerlendirmelerde bulunur. Şöyle ki sirket neticesinde eylemi gerçekleştirenin elinin kesilmesinin, Şâri' olan Allah'ın bir emri olduğunu hatırlatır. Daha sonra meselenin mezhepler nezdinde miktarı ve keyfiyeti hususunda bazı farklı neticelere varıldığını ve âyetin kesme işlemine mutlak bir şekilde değinmesinden dolayı ortada bir muğlaklığın olduğunu söyler. Burada görüleceği üzere problem teşkil eden asıl mesele, el ifadesinin miktar açısından neyi kastettiğidir. Örneğin Hariciler, el ifadesini parmak uçlarından başlayıp omuzlara kadar olan kısım şeklinde anlamışlardır. Onların bu yaklaşımı kesilecek miktar

⁷⁴ Ali Bardakoğlu, "Ceza", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993), 7/470-478.

⁷⁵ Adnan Akalın, "İslam Hukuku Açısından Suçun Unsurları", *e-Şarkiyat İlimi Araştırmalar Dergisi* 10 (2013), (Erişim 03 Mayıs 2024), 53.

⁷⁶ Bardakoğlu, "Ceza", 7/470-478.

⁷⁷ el-Mâide 5/38.

⁷⁸ Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşî el-Belhî el-Evsat Ahfeş, *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ahfeş*, thk. Huda Mahmud Kura (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1990), 1/84.

⁷⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 11/228-229.

⁸⁰ Ebû Bişr (Ebû Osmân Sibeveyh, Ebû'l-Hasen, Ebû'l-Hüseyn) Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *Kitabu Sibeveyh* (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, 1988), 1/144.

hususunda büyük bir problem doğurmaktadır. Öyle ki sirkat yapan kişi bu anlayış doğrultusunda bedeninde ciddi bir kayba uğramış olacaktır. Zira âyet mücmel bir şekilde meseleye değinirken, el ifadesi parmak uçlarından omuzlara kadar olan bölgeyi şamildir. İşte bundan hareketle hırsızlık neticesinde iki elin beraber kesilmeyeceği malumdur.⁸¹ Şimdi biz burada çalınan eşyaya mukabil hırsızlık eylemini gerçekleştirene verilecek ceza miktarından ziyade, İbn Mes'ûd'dan rivayet edilen el ifadesinden neyin kastedildiğini incelemiş olacağız.

El ifadesi âyetten de anlaşıldığı gibi çoğul anlamında kullanılmıştır. Bu şekliyle zihinde ilk etapta iki elin beraber kesilmesi veya iki elden hangisinin önce kesilmesi şeklinde bir işkâlin meydana gelmesine sebep olmaktadır. Râzî buradaki işkâli giderme adına İbn Mes'ûd'a nispet edilen kırâat vechi bağlamında âyette geçen *أَيْمَانُهُمَا* ifadesiyle ilgili farklı yorumlarda bulunur. Daha sonra bu iddia sahiplerinin yaklaşımları muvacehesinde âyetin sağ el ile tahsis edilmesinin imkânsız bir durum olduğuna, daha doğrusu çoğul bir ifade ile nazil olmuş kırâatin ne ile tahsis edildiğine temas eder. O, bunu yaparken aynı zamanda tahsisi savunanların şâz kırâatle fikhî hükmü temellendirme gayeleri altında yatan asıl şeyin, şâz mesabesinde olan kırâat vechi olmasını reddetmiştir. Öyle ki müellifimiz şâz kırâatleri ahad haberle eş değerde görmekte, Kur'ân'ın bu kırâatle de hüccet değeri taşımayacağını ifade eder.⁸² Öte yandan mezhebi temellendirme ve hüküm istinbatında Kur'âniyeti sabit olmayan ve tevatür derecesine ulaşmayan, velev ki bu yönde sahâbeden de varit olmuş kırâat vecihlerine karşı mesafesini korumuş ve hüccet değerinde görmez.

Sonuç

Tefsîri kırâatlerle iç içe olan müellifin eserini inceledikten sonra bazı tespitlerde bulduk. Tefsîrinde geniş bir yelpazede ele aldığı kırâatler arasında zaman zaman tercihte bulunarak tevcihe başvurmuştur. Bunun neticesinde özellikle Kur'ân'a uygunluğu bulunmadığından şâz kırâatlere, mesafeli davranmıştır. Râzî, kırâatlerdeki üç temel şarttan biri olan sened kısmının sağlamlığı yanında tevatür şartını da sıkı tutmuştur. Öyle ki müellifin yaklaşımı doğrultusunda şâz kırâatler, ahad haberlerle eş değerde olmakla, hüküm çıkarmada hüccet değeri taşımamaktadır. O, bu yaklaşımıyla Ebû Hanife'nin, îlâ yapan kişinin müddet bitiminden sonra karısına dönüş yapmadığı takdirde hanımından bain talak ile boşanmıştır düşüncesine de bir nevi itiraz etmiştir. Zira Ebû Hanife'nin bu yaklaşımı her ne kadar İbn Mes'ûd'a atfedilmişse de Râzî, *فَإِنْ فَأَوْ فَيُهِن* ifadesinde geçen altı çizili kısmın şâz kırâat bağlamında tefsîr mahiyetinde yazılmış müddec bir ibare olması gerekçesiyle kabul görmesinin zor bir ihtimal olacağını söylemekle, bu tür kırâatlere karşı benimsediği tutumunu ortaya koymuştur.

Mushaf kriterlerine uygunluğu sabit olan kırâat vecihleri seb'a ve aşere kurrâsı tarafından benimsenmiştir. Ayrıca sahih kırâatler kaynaklar tarafından sağlam bir sened ile Hz. Peygamber'e isnad edilmiştir. Buna karşılık Râzî'nin de sıkça ifade ettiği gibi şâz olan kırâat vecihlerine cevaz verilmesi neticesinde, bir nevi tevatüren rivayet edilmeyen kırâatlerin Kur'ân'da var oldukları izlenimi verilmiş olacaktır. Bunun neticesinde Şîa' ve aşırıya kaçan düşünce sahiplerine kapı aralanmış olacaktır. Râzî'nin bu tespitleri son derece haklı ve önemli olup, Kur'âniyeti sabit olan kırâatler hakkında şüpheye mahal verecek tasarruflardan kaçınmak gerekmektedir. Dolayısıyla Râzî'nin düşüncesinde, şâz olarak görülen bu tür kırâat vecihleri fikhî hükümlerde kaynak değeri taşımamaktadır.

⁸¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/231.

⁸² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 11/233. El ifadesine yüklenen farklı anlamlar için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 10/259; Kurtubî, *el-Câmi'*, 6/176; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed Beydâvî, *Envârü't-tenzil ve esrârü't-te'vil*, thk. Muhammed Abdurrahman (Beyrut: Dâru İhyai Turasi'l-'Arap, ts.), 1/322.

Genel yöntemine baktığımızda görüleceği üzere tefsîrine konu edindiği kırâat vecihlerini anlam ve i'rab açısından değerlendirerek fikhî hükümlerin istinbatı yanında nahiv ve tefsîr uleması için de zengin bir malzeme sunmuştur. Kırâatlere dair bu yöntemi kendisini tefsîr ve i'rab konusunda ön plana çıkarmıştır. Ayrıca İbn Mes'ûd kırâatini zaman zaman Übey b. Kâ'b, İbn Abbas gibi sahâbîlerin okuyuş vecihleri yanında kurrâ kırâatleriyle de desteklemesi yöntemlerinden biridir.

Zaman zaman düşüncesini pekiştirme adına Arap dili kural ve kaidelerini temellendirmede cümlelerin birbiriyle olan yapısal bağlarını yansıtmak için farklı örneklemeler tercih etmiştir. Örneğin her cümlenin öncesiyle herhangi bir yönüyle bağlı olmadığını yansıtmak için her ne kadar bu düşüncesine itirazlar yapılmışsa da o, ısrarlı bir şekilde İbn Mes'ûd kırâati olan **وَلَنْ يَأْمُرَكُمْ** ibaresinde geçen **وَلَنْ** edatını referans göstermek suretiyle düşüncesine destek bulmaya ve sahâbe kırâatini öncelemeye çalışmıştır.

İbn Mes'ûd kırâatleri şâz kategorisinde değerlendirilmekle birlikte özellikle Kûfe'de uzun yıllan okunmuş, okutulmuş ve başta fıkıh olmak üzere pek çok alanda kaynak mesabesinde kullanılmıştır. Râzî açısından bakıldığında bu kırâatlerin ahad mesabesinde sayılması ihtiyat bağlamında daha iyi olacaktır. Nitekim Râzî şâz kırâatlerle ithicac etmeyi sıkıntı görüyorsa da öbür âlimler gibi bu kırâatleri eleştirmekle beraber dil kaidelerini temellendirmede, fikhî meseleleri çözüme kavuşturmada, âyetleri tefsîr etmede İbn Mes'ûd kırâatlerine nispetle daha evladır daha ercahtır gibi söylemlerle tamamen vazgeçmediğini ortaya koymuştur. Nitekim bunların bir vechiyle Hz. Peygamber'den duyulmuş olma ihtimali de bulunmaktadır.

Sonuç olarak Râzî'nin bakış açısıyla ele almaya çalıştığımız İbn Mes'ûd vecihlerinin şâz kırâatler kategorisinde ilgili kaynaklar tarafından değerlendirildiğini söylemekte fayda görmekteyiz. Nitekim yer yer ifade ettiğimiz gibi müfesssirimiz de aynı şekilde bu tür kırâatlere karşı teyakkuz halinde olmayı tavsiye etmiştir. Zira İbn Mes'ûd'a atfedilen kırâat vecihleri daha çok ilmî birikimi, kültürel yapısı, dil becerisi, muhakeme gücü vb. etkenler düşünülüğünde tefsîr mahiyetinde yaptığı açıklamalar olarak addedilir. Bununla beraber bu kırâatlerin tamamen ilgi alanı dışına bırakılmasının doğru olmayacağı kanısındayız. Zira ismi zikredilen bu sahâbînin Hz. Peygamber'le beraberliği, mahareti vb. hasletleri düşünülüğünde, sarf ettiği ilgili vecihleri bir yönüyle Hz. Peygamber'den duymuş olma ihtimali de değerlendirilerek temkinli bir yaklaşım sergilenmesi yerinde olsa gerektir.

Kaynakça / References/ المصادر

- Ahfeş, Ebû'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşîî el-Belhî el-Evsat. *Meâni'l-Kur'ân li'l-Ahfeş*. thk. Huda Mahmud Kura. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1. Basım, 1990.
- Akalın, Adnan. "İslam Hukuku Açısından Suçun Unsurları". *Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi* 10 (2013).
- Akkuş, Murat. *Mennâ Halîl Kattân'ın Mebâhis fi'Ulûmi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Kıraat İlmî Açısından Değerlendirilmesi. İlâhiyât Ulûmu'l-Kur'ân Kaynaklarında Kıraat İlmî, Doktora*, 2019.
- Bardakoğlu, Ali "Ceza". *İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1993.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ'. *Me'âlimü't-tenzil*. Riyad: Dâru Tayyibe, ts.
- Beydâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envaru't-tenzil ve esraru't-te'vil*. thk. Muhammed Abdurrahman. Beyrut: Dâru İhyai Turasi'l-Arap, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyai't-Turasi'l-Arap, 1405.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Takribu'n-neşr fi kırâati'l-aşr*. thk. İbrahim Atve. Kahire: 1961.
- Cezerî, Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Debb'a. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1. Basım, ts.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'ân-ı Kerim'in İndirildiği Yedi Harf ve Kırâatlar*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2. Basım, 2010.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *Kitabu't-teysiri fi kırâati's-seb'i*. Kahire: Mektebetü't-Tabiîn, 2008.
- Dimaşki, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî et-Türkmânî el-Fârikî. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(tabakâtü'l-)meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 2003.
- Dimyati, Ebû Bekr Osman b. Muhammed. *İanetu't-talibin ala heli elfazi fethi'l-mu'in*. Dâru'l-Fikir, 1. Basım, 1997.
- Ebû Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed b. İdris er-Râzî. *Tefsîrû'l-Kur'âni'l-'azîm müsne'den 'ani'r-Resûl ve's-şahâbe ve't-tâbi'in*. thk. Esad Muhammed Tayyib. Riyad: el-Mektebetü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1. Basım, 1997.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-muħîf*. thk. Adil Ahmet Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1. Basım, 1993.
- Fârîsî, Ebû Alî el-Hasan İbn Abdilgâffar. *el-Hücce li'l-kurrâ'i's-seb'a*. thk. Alî Muhammed Mu'avvid Adil Ahmed. Beyrut: Dâru'l-Kitabi'l-İlim, 1. Basım, 1971.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ziyâd b. Abdillâh el-Absî. *Meâni'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr Ahmed Yûsuf Necâtî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1955.
- Habeş, Muhammed. *el-Kıraatu'l-mütevâtiretu ve eseruha fi'r-resmi'l-Kur' an ve'l-ahkami's-şeri'yye*. Dimaşk: Dâru'l-Fikir, 1. Basım, 1999.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdirrahmân b. Gâlib el-Endelüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-'azîz*. thk. Abdüsselâm Abduşşâfi Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1. Basım, 2001.
- İbn Haldûn, Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî. *Mukaddimetu İbn Haldûn*. thk. Abdullah Muhammed ed-Derviş. Dimaşk: Mektebetü'l-Hidaye, 2004.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasen el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî. *Tarihu İbn Haldûn*. thk. Ebû Suheyb el-Kermî. Ürdün: Beytu'l-Efkar, ts.
- İbn Hâleveyh, Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırâ'âti's-seb'a*. thk. Abdulalî Salim Mükerrrem. Beyrut: Dâru's-Şuruk, 3. Basım, 1979.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm el-İrbilî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'iz-zamân mim mâ şebete bi'n-naql evi's-semâ' ev eşbetehü'l-'ayân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâru Sâdir, 1. Basım, 1978.
- İbn Kesir, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesir b. Dav' b. Kesir el-Kaysî *Tefsîru'l-Kur'an'i'l-Azim*. thk. Alî Ahmed Abdulbaki. Kahire: 1. Basım, 2000.
- İbn Muhaysin, Ebû Hafis Ömer b. Abdirrahmân es-Sehmî. *el-Kıraatu ve eseruha fi ulumi'l-Arabiyye*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyati'l-Ezher, 1. Basım, 1984.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Basrî el-Bağdâdî. *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*. thk. Alî Muhammed Ömer. Kahire: Mektebetü'l-Hancı 1. Basım, 2001.
- İbn Zencele, Abdurrahman b. Muhammed. *Hüccetu'l-kırâat*. thk. Said Afgânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 5. Basım, 1997.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr fi 'ilmi't-tefsîr*. Beyrut: Mektebetü'l-İslâm, 3. Basım, 1983.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Takribu'n-neşr fi kırâati'l-aşr*. thk. İbrahim Atve. Kahire: y.y., 1961.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kırâ'âti'l-aşr*. thk. Alî Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1. Basım, ts.
- Kalaç, Habip. *Sahâbenin Kıraatı ve Kaynaklık Değeri*. Şırnak: Şırnak Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.

- Kayravâni, Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Talib. *et-Tebşira fî'l-kırâ'âtî's-seb'*. thk. Muhammed Gavs en-Nedvî. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 2. Basım, 1982.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr b. Ferh. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1. Basım, 2006.
- Kurtubî, Said b. Muhammed Ebû Osman es-Serkustî. *Kitabü'l-Ef'al*. thk. Hüseyin Muhammed Şeref. Kahire: Dâru'ş-Şa'bi, 1975.
- Mâverdü, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Habîb el-Basrî. *Tefsîrü'l-Ḳur'ân (en-Nüket ve'l-uyûn)*. <http://www.altafsir.com>, ts.
- Nehâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil. *Meân'i-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Muhammed Alî es-Sâbûnî. Mekke: Cami'âtu Ümmi'l-Kurâ, 1. Basım, 1409.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Hâfızüddîn Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd. *Medârikü't-tenzîl ve ḥaḳâ'ıku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Alî Bedevî. Beyrut: Dâru'l-Kelîmeti't-Tayyib, 1998.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Müri. *el-Mecmû' şerḥu'l-Mühezzeb*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, ts.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtîḥu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbüri. *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Ḳur'ân*. thk. Ebu Muhammed b. Aşur. 1 Beyrut: Dâru'l-Hayai't-Turasi'l-Arap, 2002.
- Semîn, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yûsuf b. İbrâhîm el-Halebî. *ed-Dürrü'l-masûn fî 'ulûmi'l-kitâbi'l-meknûn*. thk. Ahmet Muhammed Harrâd. y.y., ts.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. ed. Mustafa Cevat Akşit, sad. Komisyon. İstanbul: Gümüşev, 2008.
- Sîbeveyh, Ebû Bişr (Ebû Osmân, Ebü'l-Hasen, Ebü'l-Hüseyin) Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî. *Kitabu Sibeveyh*. Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 3. Basım, 1988.
- Sicistânî, Ebû Bekr Abdullah b. Ebî Dâvûd Süleymân b. Eş'as. *Kitâbü'l-Mesâhif*. thk. Muhibbuddin Abdussübhan Vaiz. Katar: Vezaretu'l-Evkaf, 1. Basım, 1995.
- Siracuddin, Ebu Hafs Ömer b. Ali b. Adil el-Hanbeli ed-Dimaşkî en-Numanî. *el-Babu fi ulumi'l-kitap*. thk. Ali Muhammed Muavvid Adil Ahmed Abdulmevcûd. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1. Basım, 1998.
- Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi. *Ṭabaḳâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdulfettah Muhammed el-Kavî. Kahire: Dâru Ehyai Kütübi'l-Arap, 1918.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *el-Ûm*. Beyrut: Dâru'l-Ma'ârif, 1990.
- Şâfiî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Abbâs. *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*. ts.
- Şevki Yavuz, Yusuf. "RÂZÎ". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. Kahire: Dâru'l-Hicr, 2001.
- Teftâzânî, Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Horâsânî. *et-Telviḥ ale't-tevdih*. thk. Zekeriyâ Omeyrat. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlim, 1. Basım, ts.
- Tetik, Necati. *Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar Kırâat İlminin Ta'lîmi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Doktora, 1981.
- Yalçın, Yunus, Erdem, Mehmet. "Cessâs'ın Kıraat Anlayışı ve Kıraatlerle Fikhî İstinbat Yönteminin Tespiti". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Hukuku* 2/9 (2022/2),
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Meânî'l-Ḳur'ân ve i'râbüh*. thk. Abdulcelil Abduh Şelebî. Beyrut: Alemu'l-Kütüb, 1988.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ed-Dimaşkî. *Târîḥu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-(ṭabaḳâtü'l-) meşâhîr ve'l-a'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâm, 2003.
- Zemaşşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an ḥaḳâ'ıku'ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-eḳâvil fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Adil Esmer Abdulmevcûd Alî Muhammed Mu'avvid. Riyad: Mektebetü'l-Ablikan, 1. Basım, 1998.
- Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Kahire: Mektebetü Dâri't-Turas, 1984.